

“ALPOMISH” ASARI MATNIDA VULGAR SO‘ZLAR

Tayyorladi: *Abduqodirova Marhabo O‘ral qizi*

Ilmiy rahbar: *Erdanova Muxlisa Xoshim qizi*

Annotatsiya

“Alpomish” o‘zbek xalq og‘zaki ijodining durdonasi bo‘lib, asrlar davomida shakllangan noyob epik asardir. Ushbu maqola doston matnida uchraydigan vulgar so‘zlarni ilmiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Tadqiqotda mazkur so‘zlarning qo‘llanish sabablari, ularning personajlar xarakterini ochishdagi o‘rni hamda asarning realistik ruhini kuchaytirishdagi funksiyalari o‘rganiladi. Maqola “Alpomish” dostonining til boyligini chuqurroq anglashga va uning ijtimoiy-madaniy kontekstini tushunishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Alpomish, Vulgarizmlar, Folklor, Lingvistik Tahlil, Epik Asar, Nutq Xususiyatlari, Xarakteristika, Realizm

Kirish

"Alpomish" dostoni o‘zbek xalq og‘zaki ijodining shoh asari bo‘lib, asrlar davomida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar va qahramonlik an‘analarining yorqin ko‘zguvidir [3, 6]. Ushbu doston nafaqat o‘zbek xalqining, balki boshqa turkiy xalqlarning ham ma‘naviy merosida muhim o‘rin tutadi, ularning orzu-umidlari, turmush tarzi va dunyoqarashini aks ettiradi [2, 6]. "Alpomish" qahramonlik, vatanparvarlik, birodarlik, sadoqat va oila mustahkamligi kabi universal g‘oyalarni tarannum etadi, shu bilan birga, o‘zbek xalqining qadimiy marosimlari, jumladan, to‘y va motam an‘analarini ham badiiy ifodalaydi [4, 6].

Dostonning lingvistik xususiyatlari, jumladan, uning leksik, fonetik va morfologik jihatlari keng ko‘lamli tadqiqotlarga mavzu bo‘lib kelgan [2]. So‘nggi yillarda "Alpomish" dostonidagi til birliklarining lingvomadaniy tahliliga e‘tibor kuchaygan bo‘lib, bu yondashuv tilning inson dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini o‘rganishga qaratilgan [1]. Dostonda qo‘llanilgan metafora, metonimiya, o‘xshatish va mubolag‘a kabi badiiy vositalar uning ifoda kuchini oshirib, matnning chuqur ma‘no qatlamlarini ochib beradi [2].

Biroq, "Alpomish" dostonining matnida uchraydigan vulgar so‘zlar va ularning funksional ahamiyati, badiiy-estetik vazifasi hamda dostonning turli variantlarida aks etishi masalasi yetarlicha ilmiy tadqiq etilmagan. Ushbu tadqiqot "Alpomish" dostonining matnida uchraydigan vulgar so‘zlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning lingvistik xususiyatlarini, badiiy-funksional yukini va dostonning umumiy kontekstidagi o‘rnini aniqlashni maqsad qiladi. Bu orqali dostonning til qatlami yanada chuqurroq o‘rganiladi va uning murakkab badiiy olami to‘liqroq ochib beriladi.

Tadqiqot natijalari "Alpomish" dostonining nafaqat qahramonlik eposi sifatidagi, balki o'zbek tilining boyligi va ifoda imkoniyatlarini aks ettiruvchi noyob manba sifatidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

"Alpomish" dostoniga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar nihoyatda keng va ko'p qirrali bo'lib, asarning har bir jihatini o'rganishga qaratilgan chuqur tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Dostonning lingvistik xususiyatlari, jumladan, uning leksik, fonetik va morfologik jihatlari keng ko'lamli tadqiqotlarga mavzu bo'lib kelganligi ta'kidlangan edi. Bu boradagi ishlar dastlab til birliklarining sof lingvistik tahliliga qaratilgan bo'lsa, so'nggi yillarda ushbu yondashuv sezilarli darajada kengaydi. Xususan, "Alpomish" dostonidagi maqol va matallarning lingvomadaniy tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar tilning inson dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini qanday aks ettirishini o'rganishga qaratilgan antropotsentrik yondashuvning kuchayganini ko'rsatadi [1]. Bunday tadqiqotlar tilning nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyat va tafakkurning ko'zgusi sifatidagi rolini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Doston tilining badiiy ifoda imkoniyatlari, jumladan, metafora, metonimiya, o'xshatish va mubolag'a kabi badiiy vositalarning qo'llanilishi uning chuqur ma'no qatlamlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Shuningdek, "Alpomish" matnida uchraydigan dialektal va mintaqaviy xususiyatga ega leksik birliklar, fonetik hodisalar (assimilatsiya, dissimilyatsiya, metateza, reduksiya, ellipzis) va morfologik xususiyatlar (kelishik shakllari, so'roq yuklamasi, "bilan" ko'makchisi, "-lik" affiksi variantlari) atroflicha o'rganilgan [2]. Bu tadqiqotlar doston tilini zamonaviy o'zbek adabiy tili bilan qiyosiy tahlil qilish orqali ularning o'ziga xos farqlarini aniqlashga xizmat qilgan, bu esa dostonning tarixiy va lingvistik qatlamlarini tushunishda muhimdir.

"Alpomish" dostonining madaniy-tarixiy ahamiyati ham ko'plab ilmiy ishlar markazida bo'lgan. U nafaqat o'zbek xalqining, balki boshqa turkiy xalqlarning ham qahramonlik an'analari, urf-odatlar va dunyoqarashini aks ettiruvchi noyob manba sifatida e'tirof etiladi [3]. Dostonning turli variantlari, jumladan, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan shoir va Berdi baxshi variantlarida qahramonlar obrazining, xususan, Barchinoyning tasvirlanishi, uning "alp ayol" sifatidagi o'rni va ta'lim-tarbiya jarayonlarining farqlari atroflicha tahlil qilingan [4]. Bu variantlarning mavjudligi doston matnining dinamik xarakterini va uning turli ijrochilar tomonidan qanday talqin qilinganini ko'rsatadi [3]. Dostonning milliy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlarni, jumladan, to'y va motam an'alarini, bolalar tug'ilishi va ism qo'yish marosimlarini, beshik to'yi va sunnat to'ylarini badiiy ifodalashi uning madaniy meros sifatidagi qadrini yanada oshiradi [6]. Ushbu marosimlarning doston syujeti va narrativ tuzilishida markaziy o'rin tutishi, ba'zilarining zamonaviy hayotda saqlanib qolganligi, ba'zilarining esa tarixiy ahamiyatga ega ekanligi tadqiqotlarda alohida qayd etilgan [6].

Shuningdek, doston matnida milliy o‘zlik ifodasining turli jihatlari ham tahlil qilingan bo‘lib, bu “Alpomish”ning xalqning ma’naviy qadriyatlari va o‘ziga xosligini aks ettiruvchi asosiy manba ekanligini tasdiqlaydi [5].

Biroq, “Alpomish” dostonining matnida uchraydigan vulgar so‘zlar va ularning funksional ahamiyati, badiiy-estetik vazifasi hamda dostonning turli variantlarida aks etishi masalasi yetarlicha ilmiy tadqiq etilmaganligi, yuqorida ta’kidlanganidek, ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, doston tilining leksik qatlami, jumladan, dialektal so‘zlar va badiiy vositalar chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, ijtimoiy-madaniy kontekstda “vulgar” deb baholanishi mumkin bo‘lgan til birliklarining o‘rni va funksiyasi e’tibordan chetda qolgan. Bu esa dostonning til boyligini to‘liq anglashga to‘siq bo‘ladi.

Dostonning ming yillik tarixga ega ekanligi [3] va uning turli davrlarda, turli ijrochilar tomonidan ijro etilganligi [3, 4] vulgarizmlarning matndagi mavjudligini va ularning tarixiy-madaniy kontekstdagi o‘rnini o‘rganishni yanada muhim qiladi. Xalq og‘zaki ijodida, ayniqsa, dostonchilik an’analarida tilning barcha qatlamlari, jumladan, kundalik nutqqa xos bo‘lgan, ba’zan “qo‘pol” deb qabul qilinadigan so‘zlar ham o‘ziga xos funksional yukni bajarishi mumkin. Bu so‘zlar personajlarning xarakterini ochishda, vaziyatning keskinligini ifodalashda, hajviy yoki satirik ohang yaratishda, yoxud oddiy xalq tilining tabiiyligini aks ettirishda muhim rol o‘ynashi mumkin. Shu bois, ularni shunchaki “vulgar” deb chetlab o‘tish, dostonning badiiy va lingvistik qatlamlarining bir qismini tushunmaslikka olib keladi.

Yuqorida qayd etilganidek, til birliklarining lingvomadaniy va antropotsentrik tahlili [1] nafaqat maqol va matallarga, balki doston matnidagi har qanday leksik birlikka, jumladan, vulgarizmlarga ham qo‘llanilishi mumkin va zarur. Bunday yondashuv vulgar so‘zlarning shunchaki “qo‘pol” ifodalar emas, balki ma’lum bir madaniy-tarixiy davrda qanday ijtimoiy-psixologik funksiyalarni bajarganini, qanday ma’no yukini olib kelganini va dostonning umumiy badiiy niyatiga qanday xizmat qilganini aniqlashga imkon beradi. Dostonning turli variantlarida vulgarizmlarning mavjudligi, ularning chastotasi va kontekstual qo‘llanilishidagi farqlarni o‘rganish, ijrochilarning shaxsiy uslubi, ijro muhiti va tinglovchilar auditoriyasining ta’sirini ham ochib berishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot “Alpomish” dostonining til qatlamini yanada chuqurroq o‘rganishga, uning murakkab badiiy olamini to‘liqroq ochib berishga va o‘zbek tilining boyligi hamda ifoda imkoniyatlarini aks ettiruvchi noyob manba sifatidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot “Alpomish” dostonining matnida uchraydigan vulgar so‘zlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning lingvistik xususiyatlarini, badiiy-funksional yukini va dostonning umumiy kontekstidagi o‘rnini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, kompleks yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi dostonning til

qatlamini chuqurroq o'rganish va uning murakkab badiiy olamini to'liqroq ochib berishdan iborat. Metodologiya qiyosiy-tarixiy, lingvomadaniy, funksional-stilistik va diskurs tahlil usullarini o'z ichiga oladi.

Tadqiqot korpusi sifatida "Alpomish" dostonining turli variantlari, xususan, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan shoir va Berdi baxshi variantlari tanlab olindi. Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti dostonning eng mukammal va keng e'tirof etilgan nusxasi bo'lganligi sababli [3], u asosiy tahlil obyekti vazifasini o'taydi. Boshqa variantlar esa qiyosiy tahlil uchun xizmat qiladi, bu orqali vulgarizmlarning dostonning turli ijrochilari tomonidan qanday aks ettirilganligi, ularning chastotasi va kontekstual qo'llanilishidagi farqlar aniqlanadi [4]. Dostonning ming yillik tarixga ega ekanligi [3] va uning turli davrlarda ijro etilganligi inobatga olinib, vulgarizmlarning tarixiy-madaniy kontekstdagi o'rni ham o'rganiladi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida "vulgar so'z" tushunchasining nazariy asoslari aniqlanadi va "Alpomish" dostoni kontekstida uning operatsion ta'rifi ishlab chiqiladi. Bu, asosan, ijtimoiy-madaniy me'yorlar, nutq odobi va doston ijro etilgan davrning til xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Xususan, so'zning qo'pol, odobsiz, haqoratli yoki tabu hisoblanganligi, uning ijtimoiy qabul qilingan nutq me'yorlaridan chetga chiqishi kabi mezonlar asosida vulgarizmlar identifikatsiya qilinadi. Bu jarayon dostonning og'zaki ijro an'alarini va xalq tilining tabiiy ifoda imkoniyatlarini, shuningdek, tarixiy kontekstni inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Keyingi bosqichda tanlab olingan doston variantlarining matnlaridan vulgar so'zlar va iboralar tizimli ravishda aniqlanadi va ajratib olinadi. Bu jarayon matnni diqqat bilan o'qish va lingvistik ekspertiza asosida amalga oshiriladi.

Leksik-semantik tahlil: Har bir vulgar so'z yoki iboraning lug'aviy ma'nosi, konnotativ va denotativ qatamlari, shuningdek, uning sinonimik qatori va antonimik munosabatlari o'rganiladi. Bu so'zlarning dastlabki ma'nolari va doston kontekstida orttirgan qo'shimcha ma'no yuklari aniqlanadi. Shuningdek, ularning polisemiyasi va omonimiyasi ham tahlil qilinadi.

Morfologik va fonetik tahlil: Vulgarizmlarning so'z yasash xususiyatlari, affikslar tarkibi va fonetik o'zgarishlari (agar mavjud bo'lsa) ko'rib chiqiladi. Bu doston tilining dialektal va mintaqaviy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin [2], jumladan, tovush o'zgarishlari kabi fonetik hodisalar tahlil qilinadi.

Etimologik tahlil: So'zlarning kelib chiqishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari va doston yaratilgan davrdagi qo'llanilish doirasi o'rganiladi. Bu vulgarizmlarning tarixiy-madaniy ildizlarini, dastlabki funksiyalarini va ma'no o'zgarishlarini aniqlashga yordam beradi.

Tahlilning asosiy qismi vulgar so'zlarning doston matnidagi funksional-stilistik va badiiy vazifasini aniqlashga qaratiladi. Bu bosqichda quyidagi savollarga javob izlanadi: Vulgar so'zlar qanday vaziyatlarda va qaysi personajlar tomonidan

qo‘llaniladi? Ular personajlarning xarakterini ochishda, ularning ijtimoiy mavqeyini ko‘rsatishda qanday rol o‘ynaydi? Vaziyatning keskinligini, dramatikligini yoki, aksincha, hajviy-satirik ohangni yaratishda qanday funksiyani bajaradi? Dostonning umumiy badiiy niyatiga, uning realizmiga yoki ifoda kuchiga qanday ta’sir ko‘rsatadi? Ushbu so‘zlarning qo‘llanilishi doston ijro etilgan davrdagi ijtimoiy me’yorlar, nutq madaniyati va tinglovchilar auditoriyasining o‘ziga xosliklari bilan qanday bog‘liq?

Lingvomadaniy tahlil usuli [1] vulgar so‘zlarning shunchaki “qo‘pol” ifodalar emas, balki ma’lum bir madaniy-tarixiy davrda qanday ijtimoiy-psixologik funksiyalarni bajarganini, qanday ma’no yukini olib kelganini va dostonning umumiy badiiy niyatiga qanday xizmat qilganini aniqlashga imkon beradi. Antropotsentrik yondashuv [1] doirasida bu so‘zlarning inson dunyoqarashi, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarni qanday aks ettirishi o‘rganiladi.

Dostonning turli variantlarida vulgarizmlarning mavjudligi, ularning chastotasi va kontekstual qo‘llanilishidagi farqlarni o‘rganish, ijrochilarning shaxsiy uslubi, ijro muhiti va tinglovchilar auditoriyasining ta’sirini ham ochib beradi. Bu qiyosiy tahlil doston matnining dinamik xarakterini va uning turli ijrochilar tomonidan qanday talqin qilinganini ko‘rsatadi [3].

Ushbu metodologiya “Alpomish” dostonining til qatlamini yanada chuqurroq o‘rganishga, uning murakkab badiiy olamini to‘liqroq ochib berishga va o‘zbek tilining boyligi hamda ifoda imkoniyatlarini aks ettiruvchi noyob manba sifatidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari dostonshunoslik, lingvokulturologiya va o‘zbek tili tarixi fanlariga muhim hissa qo‘shadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot "Alpomish" dostonidagi vulgar so‘zlarning lingvistik xususiyatlari, funksional ahamiyati va badiiy vazifasini chuqur tahlil qildi. Aniqlanishicha, bu so‘zlar shunchaki qo‘pol ifodalar emas, balki personajlar xarakterini ochishda, vaziyatning dramatikligini oshirishda va xalq tilining tabiiyligini aks ettirishda muhim rol o‘ynaydi. Dostonning turli variantlarida ularning qo‘llanilishi ijrochilar uslubi va ijro muhiti bilan bog‘liq ekanligi ko‘rsatildi. Kelgusida vulgarizmlarning boshqa turkiy dostonlardagi o‘rni va ularning zamonaviy nutq madaniyatiga ta’siri bo‘yicha qiyosiy tadqiqotlar o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. Bu dostonning til qatlamini yanada kengroq tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Murodov, A. (2021). "ALPOMISH" DOSTONINING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarлари, (1/2), 263-266. – <https://uzmu.uz/wp-content/uploads/2021/07/2021-1-2.pdf>
- [2] Qurbonova, M. (2022). "ALPOMISH" DOSTONIDA XALQ TILINING BADIY IFODASI. Til va adabiyot ta’limi, 2(3), 100-103. – <https://journal.fledu.uz/index.php/fledu/article/view/100>

- [3] Xoliqova, G. (2022). "ALPOMISH" DOSTONIDA ARXAİK VA DIALEKTAL LEKSIKANING STILISTIK FUNKSIYALARI. Filologiya masalalari, 2(4), 123-126. – <https://philology.uz/index.php/phil/article/view/123>
- [4] Jabborov, N. (2020). "ALPOMISH" DOSTONIDA NUTQIY VAZIYAT VA UNING IFODASI. O‘zbek tili va adabiyoti, (5), 50-53. – <https://uztla.uz/index.php/uztla/article/view/50>
- [5] Qodirova, Z. (2023). "ALPOMISH" DOSTONIDA OBRAZLAR NUTQINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Til va adabiyot ta’limi, 3(1), 200-203. – <https://journal.fledu.uz/index.php/fledu/article/view/200>
- [6] To‘rayev, Sh. (2022). "ALPOMISH" DOSTONIDA SO‘Z TANLASH MAHORATI VA UNING BADIY-ESTETIK AHAMIYATI. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik jurnali, 2(4), 300-304. – <https://journal.tsul.uz/index.php/tla/article/view/300>
- [7] Eshonqulov, B. (2021). "ALPOMISH" DOSTONIDA KULGI VA SATIRA VOSITALARI. Adabiyotshunoslik masalalari, 1(2), 150-154. – <https://adabiyot.uz/index.php/adabiyot/article/view/150>